

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ Διαμόρφωση σύγχρονων τάσεων

Η συντήρηση αρχαιοτήτων, έργων τέχνης, αντικειμένων ιστορικής σημασίας ή, με τον ευρύτερο όρο που έχει επικρατήσει σήμερα, συντήρηση πολιτιστικής κληρονομιάς, είναι ένας αναπτυσσόμενος επιστημονικός κλάδος που ακόμη και στις μέρες μας δεν είναι αρκετά γνωστός, αφού συχνά το επάγγελμα του συντηρητή συγχέεται με αυτό του αρχαιολόγου, του καλλιτέχνη ή του τεχνίτη. Σε άλλες περιπτώσεις το συντηρητή περιβάλλει ο μύθος του αληγματή, που εργάζεται οιωνηπλά κλεισμένος στο εργαστήριό του. Οι έννοιες που καθορίζουν την εργασία της συντηρήσεως δεν είναι ευρύτερα γνωστές.

Για το λόγο αυτό το πάρα κάτω κείμενο, θα επιχειρήσει μία ανάλυση αυτών των εννοιών και ένα σύντομο ιστορικό του κλάδου με την επίγνωση ότι, ο στόχος αυτός είναι φιλόδοξος και δεν μπορεί να ολοκληρωθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Τα θεωρητικά θέματα της συντήρησης είναι μεγάλο κεφάλαιο, οι συζητήσεις γι' αυτά συνεχίζονται και το ιστορικό του κλάδου δεν έχει διερευνηθεί πλήρως.

Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου

Συντηρητρία αρχαιοτήτων

Με το γενικό όρο πολιτιστική κληρονομιά εννοούμε όλα τα είδη των υλικών αντικειμένων που έχουν σχέση με τις πολιτιστικές παραδόσεις. Χωρίζεται σε δύο κατηγορίες. 1. Κινητή: περιλαμβάνει αντικείμενα που δεν συνδέονται ακριβώς με κτίσματα, την αρχιτεκτονική ή τις ανασκαφές. Δηλαδή πολλούς τύπους ζωγραφικής και γλυπτικής, κεραμικά, έπιπλα, αρχαιολογικά αντικείμενα, και αντικείμενα ισικακής χρήσεως, υφάσματα, υλικά αρχείων, επιστημονικές αιλυγούλες, όπου αυτά είναι μόνο λίγες από τις κατηγορίες της. 2. Ακινητή: πηγή Μνημεία αρχιτεκτονικής, αρχαιολογικής, ανασκαφές και κτίρια ιστορικού ή καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος. Οι τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά θεωρούνται κινητή πολιτιστική περιουσία, επειδή συνδέονται με τις κατασκευές για τις οποίες σχεδιάστηκαν.

Θορόφ είναι η φυσική πορεία που ακολουθεί κάθε υλικό δημιουργήμα και καμμία προσπάθεια δεν μπορεί να τη σταματήσει τελείως, ώστε να αντικαταστήσει ο.τι ήδη έχει χθει. Μπορούμε μόνο να μεώσουμε την ταχύτητά της και συντηρηση είναι η

προσπάθεια για την παρεμπόδιση, την επιβράδυνση αυτής της φύδρας των αντικειμένων που αποτελούν την πολιτιστική μας κληρονομία. Η εργασία αυτή περιλαμβάνει: την επιστημονική εξέταση, θεραπεία και αποκατάσταση των αντικειμένων και τη φροντίδα για τις κατάλληλες συνθήκες που θα αποθηκευθούν ή θα εκτεθούν.

Οι επεμβάσεις συντηρήσεων γίνονται με απόλυτο σεδάφιο στην αυθεντικότητα των αντικειμένων και στα ποικιλά μνημάτων που μεταφέρουν (ιστορικά, καλλιτεχνικά, πνευματικά, κοινωνιολογικά κ.ά.) είτε αυτά είναι έργα μεγάλης οπουδοιποτας, είτε απλά αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Έχουν επίσης σκοπό να βοηθήσουν τη μελέτη τους, αποκαλύπτοντας λεπτομέρειες του σχεδίου (επιγραφές, σχήματα κλπ.).

Το συντηρητής όμως δεν είχε πάντοτε αυτή τη σύγχρονη έννοια. Πέρασαν πολλά χρόνια και χρειάστηκε να υποστεί αλλεπάλληλες μεταμορφώσεις, ώστε να ταυτισθεί με την έννοια που της προσδιοίσμει σημερινή. Το ερωτήμα για το πότε ακριβώς αρχίζουμε να συντηρούμε ένα αντικεί-

μενο και να επεμβαίνουμε σ' αυτό δεν έχει νόημα αν δεχθώμε πως και η πο απλή διαφύλαξη του αποτελεί ήδη μία προστάθεια συντηρησης. Από την άποψη αυτή η έννοια της συντηρησης είναι πολύ πολλά και ότι μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι αρχίζει μαζί με τη δημιουργία των υλικών αντικειμένων, αφού ο δημιουργός προσπαθεί να χρησιμοποιησει υλικά και τεχνολογία κατασκευής όσο το δυνατόν πα ανθεκτικά στο χρόνο.

Παραδειγμάτα συντηρησης συναντάμε από την αρχαιότητα. Στη Νεολιθική εποχή έχουν δρεθεί αγγεία με ενδείξεις συνένωσης σπασμένων κομματιών.

Ο Παυανίας στα Ηλιακά (V, 11, 10-11 μεταφραστή Ν. Παπαχατζή) περιγράφει τη φροντίδα με την οποία συντηρήσεις στην αρχαιότητα. Στην Ολυμπία και της Αθηνάς στην Ακρόπολη.¹

«Το τμήμα του δαπέδου που είναι μπροστά στα άγαλμα είναι στρωμένο όχι με αστρη, αλλά με μάυρη πέτρα γύρω στη μάυρη αυτή πέτρα εξέχει κυκλικά μία κρηπίδα (χείλος) από μάρμαρο της Πάρου για να συγκρα-

τεί το χυνόμενο λάδι: το λάδι είναι ωφέλιμο στο άγαλμα της Ολυμπίας, επειδή εμποδίζει το ελεφαντόδοντο να φθείρεται από (την υγρασία που έχει) το ελώδες δέραφος στην Άλτη. Στην Ακρόπολη όμως των Αθηνών για το ελεφαντόδοντο του αγάλματος του λεγόμενου της Παρθένου, είναι ωφέλιμο όχι το λάδι, αλλά το νερό· η ακρόπολη δηλ., για το αρκετό της ύψους, έχει μεγάλη έρημαση, και το άγαλμα που είναι καμμένο από ελέφαντα χρειάζεται νερό ή δροσιά.

Στην Επίδαυρο που ράντσα γιατί δεν περιήρχονταν το άγαλμα του Ασκληπιού ούτε με νερό ούτε με λάδι, με πληρωφρόσαν οι άνθρωποι του ιερού πως και το άγαλμα του θεού και ο θρόνος έχουν γίνει πάνω σε πηγάδι.

Χωρίς να αναφερθούμε στα πολύ παλιά σταδία με λεπτομέρειες, η ιστορία της συντήρησης μπορούμε να πούμε ότι αρχίσεις κατά τόπους όταν σχηματίσθηκαν οι πρώτες μεγάλες ιδιωτικές συλλογές.

Κατά τους μελετήτες της ιστορίας της συντήρησες, οι απαρχές της τοποθετούνται στις περιόδους της Αναγέννησης και του Βαρόγε. όταν αναπτύχθουν οι μεγάλες αριστοκρατικές συλλογές τέχνης της Ευρώπης και γίνονταν προστάθμες για τη διατήρηση της «υγείας» και εμφάνισης των αντικείμενων. Αυτές τις έργασιες τις ανέβεθαν κυριώς σε καλλιτέχνες.

Ο RIEGL πιστεύει ότι η απαρχή τοποθετείται στην Ιταλική Αναγέννηση, όταν για πρώτη φορά καταπάστηκαν με τη διαφύλαξη των ερεπίων της λαϊκούς εποχής. Ο βαυαμόδιος τους όμως για τα φημισμένα μνημεία δεν τα καθιώνατο απαραδίστα. Είναι γνωστό ότι οι γιλύπτες της Αναγέννησης δεν δισταγόταν να χρησιμοποιούσαν αποστάσματα αρχαίων αγαλμάτων, μετατομφωνώντας ένα αρχαίο κορυφή μη τροποτιγμένο αγάλματος σε κάποιον Άγιο Σεβαστιανό. Ο καλλιτέχνης συμπεριφέρεται προς το έργο τέχνης με ένα τρόπο κατακτητικού. Η στροφή του προς την Αρχαιότητα γίνεται μέσω ενός χριστιανικού πνεύματος, ανανέωσης και σαν αντίδραση στην αυστηρότητα και τον ασκητισμό του Μεσαίωνα. Η αντίληψη της αναπροσαρμογής του παλαιού έργου στο γυμνό του καλλιτέχνη - συντηρητή φαίνεται ότι στάθηκε ο γενικός κανόνας. Η μόνη σκέψη σε κάθε περίπτωση ήταν να εξασφαλίσει η σαφής και ολοκληρωμένη αναπαράσταση του θέματος.

Αυτό το είδος «αποκατάστασης» συνιστάται στην αντικατάσταση του

1. Πρόσχος από την προϊστορική ανασκαφή της Σαντορίνης με ενδείξεις επισκευής

τιμήματος που έλειπε: πάνω από το γυαρόμενο χρώμα περνούσε το πινέλο, τα γυμνά μέρη χρωματίζονταν, τα τιμήματα που έλειπαν ξαναφτάχνονταν και ανανεώνονταν. Ένα ανάγλυφο, μία τοιχογραφία, μπορούσε να μεταφερθεί οπουδήποτε αλλού και να αντικατασταθεί από κάτια άλλα στο ίδιο αρχιτεκτόνικα. Ένα μνημείο αποτελούσε για αυτούς πρόκληση η αποδείξειν των δικές τους δημητριακές ικανότητες.

Πλάνως την εποχή της Αναγέννησης γίνεται μια πρώτη διάκριση της καλλιτέχνηκας και της ιστορικής αέρας ενός έργου χωρίς αυτό να σημαίνει κάποια καθολική ισχύ αυτής της πρωτόγνωρης αντιλήψης.

Το ιστορικό ενδιαφέρον δεν μπορεί σα εδραιωθεί ώστε το 170 ούτε το 180 αιώνα. Πάρ' όλα αυτά ο 18ος αιώνας είναι μια εποχή στην οποία γίνεται η μεταστροφή στην τάση της επέμβασης προς μια συμμόρφωση απέναντι στο αντικείμενο της, δηλαδή μεταχειρίζεται το αντικείμενο σαν φορέα μιας ιστορικής μητής. Η επιθυμία να διατηρηθούν οι μαρτυρίες του παρελθόντος έτοις όπως εμφανίζεται περίπου στα μέσα του 18ου αιώνα, θα γίνει σε λιγό αισθήτη σαν μια αναγκαιότητα. Η προπτρού δόθηκε από το κέντρα των ιδεών και διασχίζει την Ευρώπη του 18ου αιώνα. Δηλαδή την εμφάνιση του διάστημας και τη διάσωση του ομανιαστικού πνεύματος.

Στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, πολαιούλες και αρχαιολόγοι άρχισαν μια επιστημονική εξέταση της παρελθόντος. Ο Stuart και ο Rieuvel έκαναν τα σχέδια τους για την πόλη των Αθηνών το 1764. Οι αδελφοί Adams μέτρησαν τα παλάτια του Διοκλητιανού στο σημερινό Split της Γιουγκοσλαβίας το 1777. Μουσεία και πινακοθήκες έκπτησαν στις πρωτεύουσες της Ευρώπης συχνά κάτια από βασιλικές προσατούσαν και τα έθινη συναγενίζονταν μεταξύ

τους ιδρύοντας εντυπωσιακά ινστιτούτα για να στεγάσουν τους θησαυρούς τους. Ανάλογη στάση θα κυριαρχήσει σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όπου πλέον ο θεαμάς του Μουσείου για το κοινό θα πάρει την πλήρη κοινωνική του διάσταση. Στη Γαλλία υλοποιείται από το Ναπολέοντα ο θεαμάς του Museum αως «αγάθο για όλο τον κόσμο» και δημιουργείται το Παγκόσμιο Μουσείο. Πάρα το σεβασμό όμως στην ιστορική μαρτυρία του έργου τέχνης, η αντιλήψη αυτή εφαρμόζεται με τρόπους χοντροκομμένους ή διαίσους. Π.χ. στον τομέα των κατεστραμμένων από την υγρασία τοιχογραφιών ως συντριπτη έφερμοζόταν αποκλειστικά η επιζωγράφηση. Στους πίνακες επίσης η επιζωγράφηση ήρθε σαν αποτέλεσμα των καταστροφικών επιπτώσεων πολύ δραστικών καθαρισμών. Δηλαδή η αντιλήψη του συντηρητή είναι ακόμη καθηλωμένη στην ανάγκη να επαναφέρει το έργο στην αλλοτινή του κατάσταση και οι επεμβάσεις του να γίνονται ούσιο το δυνατόν λιγότερο αντιληπτές.

Στους αιώνας αυτού μόνο έχουμε ένα σημαντικό θήμα στην ιστορία της συντήρησης: Η συντήρηση αρχίζει να διαμορφώνει τις τεχνικές της.

Οι συντηρητές του 19ου αιώνα διατήρησαν τις απόψεις του 18ου και συνέχισαν τις επικινδύνες επεμβάσεις τους. Ωι επιζωγράφησης συνέχισαν και το ρετουσάρισμα αποτελούσε όλο και πιο συχνή λύση. Οι επεμβάσεις αυτές καθώς και η καλύψη των πινακών με σκόπιο θερνίκι (πατίνα) δεν ήταν μόνο μια λύση που υπαγορεύονταν από τις αισθητικές τάσεις της εποχής, αλλά κάπιταν που συχνά τα αδέξια retouches, τις επιζωγραφήσεις και κάθε άλλου είδους κακομεταχείριστη.

Τη συντήρηση στο 19ο αιώνα διακατέχει η τάση για μεγάλες επεμβάσεις (ανακαίνισεις) και αυτό έχει σχέση με τη λατρεία προς την αρχαιότητα. (Νεοκλασικισμός) και το Μεσαιωνικό (Ρομαντισμός). Ο συντηρητής του 19ου αιώνα, ο οποίος καταπινόταν να συμπληρώσει τα απομεινάρια π.χ. μιας τοιχογραφίας ακολουθούσε σαν οδηγό τη νοσταλγία για την ανάμνηση αυτού που άλλοτε είχε υπάρξει και εμπνέοταν από άλλα ερείπια, τα οποία στην πραγματικότητα δεν είχαν τιποτε το κοινό με τα ερείπια, τα οποία στην πραγματικότητα δεν είχαν τιποτε το κοινό με τα ερείπια που ήθελε να συμπληρωσει.

Ο Viollet - Le - Duc (1817-1879) που ανέλαβε τις περισσότερες από τις οργανωμένες εργασίες αναστήλωσης μημείων στη Γαλλία, υπήρξε και συγγραφέας ενός εγχειρίδιου και άλλων κειμένων που μας προσφέρουν πολύτιμες μαρτυρίες και

προώθησαν σημαντικά τη συστηματική συντήρηση. Πιστεύει ότι «η συντήρηση ενός οικοδομήματος δεν σήμαινε απλούς και μόνο την υποστήλωση την επιβορδώσωση του αλλά την επαναφορά του σε μία κατάσταση πληρότητας». Εισήγαγε δηλαδή δομικά στοιχεία, τα οποία μπορεί να υπήρχαν στα αρχικά σχέδια, αλλά δεν αποτελούσαν μέρος της ιστορικής κατασκευής.

Η πρακτική αυτή δεν ήταν ούτε ρεαλιστική ούτε αντικειμενική και οδηγούσε στην αφαίρεση κάθε αυθεντικότητας. Ήταν μπορεί να πει κανέλι, ότι η αποκατάσταση των μνημείων δεν αποτελούσε με επισημή αλλά μία τέχνη, όπου η δεξιοτεχνία του συντηρητή - αναστήλωτη θάραινε περισσότερο από τον δενσότα σεβασμό προς το μνημείο.

Παρ' όλα αυτά η συμβολή του Violet-Le-Duc στην ιστορία της συντήρησης είναι περσιάτικη, γιατί έδωσε μια πολιτιστική βάση και επιστημονικό κύρος σε κάτια που μέχρι τότε εξαρτιόταν από την τυχαία ιδιωτική προσωπεία.

Παρόμοια ήταν η αντιμετώπιση και των αντικειμένων, τα οποία ανακατασχέζονταν σε πολύ μεγαλύτερο θαμβό πού αυτόν που η κατάσταση τους δικαιολογούσε, έτσι ώστε γνήσια κομμάτια έπαιρναν το ρόλο μιας αρχής για πολύτικες προσθήκες και αδέξιες συμπληρώσεις. Ένα αγγείο π.χ. που δρέθηκε σε τέτοια σημείο που μόνο λεπτομέρεια εξέταση θα έδειχνε ποιες περιοχές ήταν αυθεντικές και ποιές προστέθηκαν. Δεν ήταν ασυνήθιστο επίσης οι συντηρητές να συνθένουν διαφορετικά κομμάτια από αγγεία η αγαλμάτων παράγοντας έτσι ένα πλαστό αντικείμενο.

Οι επεμβάσεις του 19ου αιώνα είχαν ένα χαρακτήρα θερβήλωσης. Όλη αυτή η κατάσταση δημιούργησε πολλές αντιδράσεις που σε πολλές περιπτώσεις οδήγησαν σε αντίθετες ακρότητες (π.χ. τημάχια με απόρο γψιο σε πολύχρωμο αγγείο). Στον αιώνα αυτό εκδηλώνεται μια πραγματική διμάρτη μέσα στη συντήρηση. Για πρώτη φορά μπαίνει η αμφισθήτηρη και αρχίζει να φύνεται η περιπλοκότητα των προβλημάτων.

Όμως ο 19ος αιώνας είναι η απαρχή της συστηματικής συντήρησης, η απαρχή της συστηματικής προστασίας του μνημείου. Μεγάλη άσθυση στο αυτό έδωσαν οι αρχαιολογικές ανασκαφές που διεξάγονταν από δυτικές χώρες στην Ελλάδα και την Ιταλία, τις πατρίδες του «κλασικού» πολιτισμού, στις οποίες ζητούσαν να βρουν τις ρίζες του δικού τους. Τα

2. Slide Παναγία Βρεφοκρατούσα, επιμάργρηση 19ου αιώνα.

3. Slide Στάδιο καθαρισμού όπου διακρίνονται και τα δύο στρώματα ζωγραφικής.

ευρήματά τους ενθάρρυναν για λεπτομερέστερες μελέτες.

Με την ταυτόχρονη ανάπτυξη των συγχρόνων Δυτικών Εθνικών κρατών, η πολιτιστική περιουσία άρχισε να εκτιμάται ως κάτι πολύτιμο, ως ένας εθνικός θησαυρός και ως κάτι ζωτικό για το χαρακτήρα, τη συγκρότηση και την ευημερία του έθνους. (τελεί 19ου αιώνας 20ου).

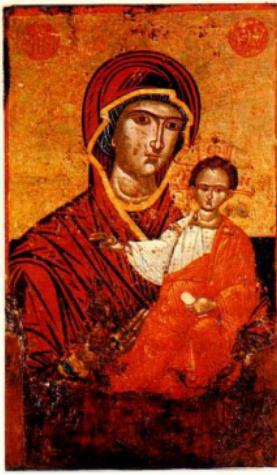
Η αναγνώριση αυτή των πολιτιστικών αιώνων στα υλικά αντικείμενα, η ικανοπότα μας να αντιλαμβανόμαστε τις ενυπάρχουσσες αξίες στην πολιτιστική κληρονομιά και πως μπορεί αυτό να βελτιώσει τις ζωές μας, είναι η βάση όλης της συντήρησης, γι' αυτό και ο 19ος αιώνας θεωρείται από πολλούς η απαρχή της ιστορίας της συντήρησης.

Ο William Morris (1834-1896), καλλιτέχνης, τεχνίτης, ποιητής, λογοτεχνικός κριτικός και πολιτικός στοχαστής της Βικτωριανής Αγγλίας ήταν μεταξύ των πρώτων απόμνου που διατύπωσαν πολλές από τις απαραίτητες θεωρίες και αρχές της σύγχρονης συντήρησης. Ανησυχώντας από τις καταστροφές που προκαλούσαν οι επεμβάσεις «καλλιτεχνικού ύφους» στο Morris το 1877 (παροτρύνοντας από τον John Ruskin και τον Sir Gilbert Scott) ίδρυσε το σύλλογο για την Προστασία των Αρχαίων Κτιρίων, ο οποίος θεωρείται από πολλούς ο πρωτόποτος των σημερινών τοπικών μαδάνων, εθνικών και διεθνών οργανισμών καθώς και Ινστιτούτων που ασχολούνται με τη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Από τον καιρό του Morris θα λέγαμε ότι οι θασικές αυτές αρχές και σκοποί δεν έχουν αλλάξει, αλλά μάλλον έχουν υποστεί λεπτομερή επειρεγματιά. Ότι δηλαδή η πολιτιστική περιουσία των ανθρώπων είναι μια μη ανανεώσιμη πηγή, στην οποία δικαιούται η διάτηρη ζωή του και έτσι η αυθεντική και διάρκεια της μηνύματος από το δημιουργό του και έτσι η αυθεντική και διάρκεια της πομπής της παραπομπής της συντήρησης, καθώς αναγκάστηκε κάθε άτομο ανεξαρτήτως εθνότητας, να βοηθήσει στη συντήρηση της κοινής πολιτιστικής κληρονομίας.

Ο χώρος της ιστορίας της συντήρησης είναι πρακτικά αδιέρευντος. Δεν έχουμε μια καθαρή εικόνα, γιατί οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι πενικρές. Σοβαρότερη έρευνα έχει γίνει στην περιοχή της συντήρησης των κτιρίων και από αυτήν έχει αωρτήθει και η συντήρηση των αντικειμένων. Η ιστορία της μπορούμε να πουμέ στις είναι κυρίως συντήρηση πινάκων και εκτός από αυτούς μόνο για τα αρχαία γλυπτά υπήρχε κάποιο ενδιαφέρον. Η ποικιλία αλλών αντικειμένων που σπάνια αναφέρεται.

Ένας λόγος σημαντικός για την συγκεκμένη αυτή εικόνα της ιστορίας της συντήρησης είναι το γεγονός ότι οι συντηρητές δεν αισθάνονται την ανάγκη να συντάξουν μια λεπτομερή έκθεση για τις επεμβάσεις τους. Φαίνεται μάλιστα ότι ήταν εχθρικοί με αυτή την ιδέα. Εξ αλλού οι επεμβάσεις τους έτειναν σε αποτέλεσμα, πάντα ήταν ευκόλα ορατό. Κανένας δεν τους ζητούσε απολογισμό. Εκείνο που μετρούσε ήταν

4. Slide Η αρχική ζωγραφική (Παναγία Βρεφοκρατούσα 17ου αιώνα) μετά την συντήρηση.

το τελικό αποτέλεσμα. Οι πληροφορίες που έχουμε προέρχονται από σημειώσεις για οικονομικές δαπάνες επεμβάσεων συντήρησεων:

Τη συντήρηση μέρι το 180 αιώνα αναλάμβαναν καλλιτέχνες, δηλαδή τους πίνακες ζωγραφικής οι ζωγράφοι, τα αγαλματίδια οι γλύπτες (έχουμε πολλά γνωστά και αγνωστά ονόματα καλλιτέχνων). Η απαρχή του πουγγελάματος μπορούμε να πούμε ότι ανάγεται στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα παρά τις απορρικές μαρτυρίες για την υπάρχη προδρόμων από το 17ο στην Ιταλία και τις Κάτω Χώρες, όπου απελευθερώνεται και από τις συντεχνίες. Αυτός είναι ένας ακόμη λόγος για την ελλείψη αναφορών. Η ελάττωση των συντεχνιών ευνοούσαν ένα κλίμα απαγορευτικού ή κοστοδατικού για την προσέγγιση αυτού του επικερδώντος επαγγελμάτου. Ο τεχνής - συντηρητής κρατούσε τα μυστικά του εργαστηρίου του γιατί είχε κάθε συμφέρον για τη διατήρηση του μύθου αυτού. Πάντως για τη συντήρηση πάνων, μέχρι σχετικά πρόσφατα, ο καλλιτέχνης εθεωρείτο το μόνο κατάλληλο πρόσωπο να τους συντηρήσει.

Το 180 αιώνα η συντήρηση αρχίζει να γίνεται ένα ζήτημα τεχνικής και αρχικών να εμφανίζονται τα σπέρματα μιας τεχνολογίας. Από την εποχή αυτή αρχίζουν να καταγράφονται οι πρώτες τεχνικές πληροφορίες, διάσπαρτες σε κάποια γενικά κείμενα. Συγγράμματα με την ακρίβη έννοια του όρου δεν γράφηκαν πάρα το 190 αιώνα. Το εγχειρίδιο του Secco-Squardo εκδόθηκε το

1866 και επανεκδόθηκε θελιτώμενό το 1894.

Όπως είδαμε λοιπόν στις επεμβάσεις μέχρι και τον 190 αιώνα, εκείνο που μετράει είναι το τελικό αποτέλεσμα, η καλή εμφάνιση σύμφωνα με τα γούστα της εποχής. Η εργασία των συντηρητών χαρακτηρίζεται από καλλιτεχνική επιδεξιότητα και πρωτοτυπία, δεν αποτελεί οώμας συντήρηση αλλά μια νέα δημιουργική δραστηριότητα. Τα έργα έχαναν την αξία τους σαν ιστορικά άγαλματα.

Εποι απορούμε να πούμε ότι κάθε έργο θρισκόταν στο έλεος του συντηρητή και ότι στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων η θεραπεία ήταν χειρότερη από την ασθενεία. Στη φθορά από το χρόνο είχε προστεθεί και η φθορά από τις επεμβάσεις συντηρησης. Ήχ. μια συνημένη τακτική μέχρι τον αιώνα μας ήταν το πλώσιμο των πινάκων με νερό και σαπούνι. Το νέρο εισωχωρούσε βαθιά από τις ρωμαϊκές και έθετε σε κίνδυνο τη ζωγραφική επιφάνεια. Δυνατός τέτοιος εμπειρικός επεμβάσεις διατηρήθηκαν επί πολλά χρόνια στα αιώνα μας και ακόμη και σήμερα δεν μπορούμε να πούμε, ότι οι συντηρητές στην πράξη, προνένταν τις αρχές που απαιτεί η κριτική θεωρία. Σ αυτό έπαιξαν ρόλο η έλειψη κατάλληλης εκπαίδευσης, η μυστικοπαθεία και ο σκοταδισμός γύρω από τα ιικά και τις μεθόδους, οι παγγελατικές αντιτάξεις και η αντίληψη ότι ούκολα μπορεί να ανανεωθεί ένα έργο με ένα είδος αισθητικής επέμβασης.

Μέθοδοι, οι οποίες θεωρούνταν αναπτυπτέρες στα φιλολογικά κείμενα από τους ιστορικούς ως παραπομπή του πρωτότυπου, στη συντήρηση ήταν ευρύτερα αποδεκτές. Το πρόβλημα όμως είναι πρόβλημα προτύπων πολιτισμού και συνεπών παιδείας. Το να καταλαβαίνουμε τι δέλπουμε και να πάρνουμε το παλινόν, ζωτικά μηνύματα από το παρελθόν, χρειάζεται κατάλληλη παιδεία και η μόρφωση που πάρνουμε φαινεται ότι είναι ανεπαρκής.

Η θεωρητική συζήτηση για την έννοια του μητρητού και τη σημασία της προστασίας αρχέων στη Δυτική Ευρώπη γύρω στις αρχές του αιώνα μας. Από τότε αναπτύχθηκαν κάποιες νέες τεχνικές και εξελίχθηκαν κάποιες αρχές. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων πουκύλει ανάλογα με τις διάφορες χώρες.

Η πρώτη απόστριψη κοινής αντιμετώπισης έγινε στη Βενέτη το 1905 όπου πραγματοποιήθηκε μια συνάντηση συντηρητών. Το συνέδριο της Ρώμης του 1930 μπορεί να θεωρηθεί σαν μία καλή

αφετηρία μιας προσπάθειας για να φθάσουμε σε ένα επίπεδο διεθνούς συνεργασίας στο χώρο της συντηρησης.

Ενα άλλο συνέδριο που αποτέλεσε σταθμό για την εξέλιξη της συντηρησης ήταν το πρώτο Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας και τη μεταχείρισή τους, που έγινε στην Αθήνα το 1931. Τα αποτελέσματα του συνεδρίου, συγκεντρώθηκαν σε ένα μανιφέστο γνωστό από τότε με το ονόμα «χόρτα των Αθηνών» (Charter of Athens).

Μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, οι μεγάλης έκτασης καταστροφές έκαναν ορέγετε το πρόβλημα της συντηρησης και αναγκαία τη σοδαρότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων που ήδη υπήρχαν. Ένας άλλος παράγοντας που έκανε πιεστική την αναγκή αυτή είναι η ανάπτυξη της αρχαιολογικής επιστήμης, ο αριθμός των ανασκαφών που με τα χρόνια μεγάλωνε, και τα ευρήματα που απειλούνταν με καταστροφή.

Στα πλαίσια αυτής της συστηματικότηρης αντιμετώπισης εντάσσεται και η ίδρυση των διεθνών οργανισμών για την προστασία και συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομίας.

Ένας σταθμός για το ρόλο της συντήρησης σαν επαγγέλμα είναι η ίδρυση του Διεθνούς Ινστιτούτου για τη συντήρηση (IIC) ιστοριών και καλλιτεχνικών έργων το 1950 και η εμφάνιση το 1952 του περιοδικού του «Studies in Conservation».

Η Unesco με το τμήμα της για την πολιτιστική κληρονομία και τις εκδόσεις της έχει παιξει σημαντικό ρόλο και η ίδρυση υπό την αιγίδα της του Διεθνούς Κέντρου για τη διατήρηση και αναστήλωση της πολιτιστικής περιουσίας (ICCROM), στη Ρώμη ήταν ένα σημαντικό θήμα.

Το κέντρο ιδρύθηκε το 1959, με στόχο να παρέχει συμβουλές σε διεθνές επίπεδο για προβλήματα συντήρησης. Να συντονίζει δραστηριότητες συντήρησης και να καθειρώνει αρχές και εκπαιδευτικά πρόγραμματα.

Το Διεθνές συμβούλιο Μουσείων (ICOM) ιδρύθηκε το 1949 και από τότε με τις πολύτιλερες δραστηριότητές του στα θέματα συντήρησης και το περιοδικό «Museum» πρόσθεσε τη δική του σημαντική συμβολή.

Το Διεθνές συμβούλιο Μνημένων και χώρων (ICOMOS) συστήθηκε το 1965 για να ασχοληθεί με αρχαιολογικά, αρχιτεκτονικά προβλήματα και προβλήματα σχεδιασμού πλέον, να καταγράψει μηνηματα και ανασκαφές και να εποπτεύσει σχετικές νομοθεσίες.

Οι διεθνείς αυτοί οργανισμοί με την

οργάνωση συνεδριών από τις εργασίες των οποίων προκύπτει μία πλούσια βιβλιογραφία, την έκδοση βιβλίων με θέματα συντήρησης, την πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τον συμβουλευτικό ρόλο τους, όχι μόνο ανέπτυξαν τον επιστημονικό χαρακτήρα της συντήρησης, αλλά και καθίερωσαν την συντήρηση σαν επαγγέλμα με ποικίλες ειδικότητες. Δεν μπορούμε να μιλάμε πια για απομόνωση του συντηρητή, αφού υπάρχουν τούς μεσά για ανταλλαγή απόψεων.

Παρά το γεγονός ότι δημιουργούνται αξιολογικές συγκρούσεις για θέματα αισθητικής, ιστορίας, τεχνικής, τις εργασίες της συντήρησης διέπουν βασικές αρχές και κανόνες. Οι αρχές αυτές προκύπτουν από διεθνείς συναντήσεις. Μερικές από τις καθειρωμένες αυτές αρχές είναι:

- Μια αυστηρή και καθολική παραδεκτή αρχή ορίζει ότι κάθε θεραπεία πρέπει να τεκμηρώνεται επαρκώς (όπως π.χ. να προκύπτει δηλαδή από εξέταση, να είναι καλά δοκιμασμένη και η καταλληλή για την περίπτωση).
- Κάθε παραποτήση στην δομή και τη διακόσμηση πρέπει να αποφεύγεται.
- Η αρχή της αντιστρεψόμοτάς μιας μεθόδου, σύμφωνα με την οποία μια θεραπεία πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να μπορεί το αντικείμενο να επιστρέψει στην κατάσταση που ήταν πριν τη θεραπεία του ακόμη και μετά από μακρά χρονική περίοδο (δύνατότητα αφίρεσης των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν). Αυτή η αρχή είναι αδύνατη να εφαρμοσθεί σε μερικές περιπτώσεις π.χ. όπου η διάσωση ενός αντικείμενου μπορεί να εξαρτάται από μία μη αντιστρεπτή μέθοδο.

— Μία αλλή συστατική αρχή είναι ότι με κάθε τρόπο, τα φθαρέματα μέρη των αντικειμένων πρέπει να συντηρούνται και όχι να αντικαθίστανται.

Η Unesco σε πολλές από τις συναντήσεις της διατήσυσε και καθίερωσε αρχές (Νέο Δελχί, 1956, σύμβαση του 1970, πρόσταση 19 Νοεμβρίου 1968, σύμβαση του 1972, σύσταση του 1978).

Το 1964 το Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτονών, Τεχνικών και Ιστορικών της Τέχνης έκανε αποδεκτό ένα κείμενο τη λεγόμενη «Χάρτα της Βενετίας» που αφόρα τη συντήρηση, αποκατάσταση, αναστήλωση μνημείων και πολιτιστικών αγαθών γενικά και τις ανασκαφές, την τεκμηρωση και τις δημοσιεύσεις. Κωδικοποιήσεις τους κανόνες επέμβασης στα μνημεία και από τότε αποτελεί γνώμωνα για κάθε ανασκαφική, αναστηλωτική και συντηρησιακή εργασία. Από το 1964 ως σήμερα, έχει

αναλυθεί και έχει εξειδικευτεί σε πολλά εθνικά και διεθνή συνέδρια με θέμα την αρχιτεκτονική κληρονομιά.

Το 1963 η Αμερικανική ομάδα του Διεθνούς Ινστιτούτου Συντηρήσεως υιοθέτησε την έκθεση της επιτροπής, που δημόσιευσε ο Murray Pease, με αντικείμενο τους κανόνες και τις επαγγελματικές σχέσεις που διέπουν τη συντήρηση. Η έκθεση αυτή δημοσιεύθηκε στο *Studies in Conservation*, 1964, 9 ("The Murray Pease Report"). Η Αμερικανική ομάδα του IIC είναι η πρώτη ομάδα συντηρητών που έχει διατυπώσει τις αρχές του επαγγελματού σε ένα σαφές κείμενο.

Έχει διαμορφωθεί πια ένας εντελώς καινούργιος προβληματισμός. Η φαινομενική πλήρωση που ήταν στόχος του παρελθόντος έχει αντικατασταθεί από το σεδάμον προς την αυθεντικότητα και τα παικίδια μνημάτων που μεταφέρουν τα αντικείμενα της πολιτιστικής κληρονομιάς, στοιχείο που αποτελεί τη βάση για την ανάλυση και ερμηνεία τους. Πριν από κάθε επέμβαση πρέπει να προηγουνται εξετάσεις που θα γίνονται με επιπομπικό και μεθόδιο κρότο, ο οποίος θα αποκεφεύει στην κατανόηση του αντικειμένου σε όλες του τις διαστάσεις και συγχρόνως θα στομάξει τα αποτελέσματα κάθε χειρισμού. Η έκθεση που δώσει απαντήσεις σε ερωτήσεις όπως: από τι υλικό είναι κατασκευασμένο, ποιά η συσταση του, η δομή του, πόσο έχει προχρονίσει η φθορά και αν έχει ακούμα σε εξέλιξη, ποια η τεχνολογία κατασκευής του, αν έχει προηγουμένες επεμβάσεις, αν είναι αυθεντικό, ποιά η χρονολογία κατασκευής κ.α.

Μία τέτοια έξταση δεν μπορεί να γίνει με γυμνό μάτι ούτε με απλό μεγανθυντικό φακό, αλλά με φυσικοκηλικές μεθόδους που καθημερινά εφαρμόζονται ολόενα και περισσότερο. Ενδεικτικά παραβάθευτοι μερίκες: μικροσκοπική έξταση, ανάλυση με ατομική απορρόφηση, εφαρμογή ακτίνων X (ραδιογραφία, περιθλαση ακτίνων X, φωτοριασμό ακτίνων X) ανάλυση με νετρονική ενέργεια ποίηση χρονολόγηση με C14, χρονολόγηση με θερμοφωτιάγεια, εξέταση με διαφορετικές μεθόδους φωτογραφίσης κ.ά.

Οι μεθόδοι και τα υλικά που χρησιμοποιούνται για τον καθαρισμό, θεραπεία και αποκατάσταση πρέπει να είναι καλά δοκιμασμένες πριν γενικά, και ειδικότερα σε σχέση με το περιθώλιο και την περιπτώση που θα χρησιμοποιηθούν. Ο δασκαλός στόχος όπως είπαμε είναι η παράτα-

ση της ζωής των αντικειμένων και επομένως η αποτελεσματικότητα των μεθόδων και η ανθεκτικότητα των υλικών στο χρόνο παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην προσπάθεια αυτή.

Η αποκατάσταση ενός αντικειμένου που έχει υποστεί φθορά ή βλάβη περιλαμβάνει την απόδοση της ορατής ενότητάς του με την ελάχιστη δυνατή υδατία της αισθητικής και ιστορικής του ακεραιότητας, ώστε να γίνει δυνατή η καλύτερη κατανόηση του.

Οι εργασίες συντήρησης είναι απαραίτητο να καταγράφονται με λεπτομέρεια σε όλα τα στάδια (σημειώσεις, φωτογραφικό τυποκυμεντικό, σχέδιο κ.τ. στοιχεία).

Συμβάλλουν: α) στη μελέτη του ίδιου των αντικειμένων με τις λεπτομερείς παρατηρήσεις που περιλαμβάνουν και που σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελούν μοναδικές μαρτυρίες (αντικείμενα καταδίκωσανενα ως χαδόν). β) Στην πρόσοδο της ίδιας της συντήρησης με τις πληροφορίες που δίνουν. Ξωριά πλήρη καταγραφή δεν μπορεί να εκτιμήσει κανείς τους λόγους για την επιτυχία ή αποτυχία μιας μεθόδου. γ) Στις μελλοντικές επεμβάσεις που πιέβωνται να χρειασθεί. δ) Στη μνήμη του συντηρητή (όταν η μεθόδος είναι μακροχρόνια) αλλά είναι και απαραίτητο στοιχείο όταν κάποιος άλλος χρειασθεί να συνεχίσει το έργο του πρώτου.

Η φροντίδα για τη μελλοντική ζωή των αντικειμένων, η προληπτική συντήρηση αποτελεί ένα ξεχωριστό σημαντικό τομέα της συντήρησης. Απαιτεί την καλή κατανόηση και μετρητή των περιβαλλοντικών παραγόντων που επιδρούν δυσμενώς στα αντικείμενα όπως είναι: το φως, η μόλυνση της ατμόσφαιρας, η σχετική υγρασία, και η ρύπωμα του περιβάλλοντος με τα καταλλήλα μέτρα που πρέπει να λαμβάνονται στους χώρους που δρίσκονται τα αντικείμενα (π.χ. αποθήκη ή χώρος εκθέσεως).

Καμιά μέθοδος θεραπείας δεν είναι τόσο αποτελεσματική όσο η προληπτική συντήρηση.

Η εργασία της συντήρησης είναι μια λεπτή επέμβαση. Ο συντηρητής που επεμβαίνει στα ίδια τα αντικείμενα, θα πρέπει εκτός από την επιδειξιότητα και ευαισθησία που είναι καλά επαιδευμένων στους τομείς που συνέθετον την εργασία του και να διαθέτει πνευματική εποπτεία, κανόντης απαραίτητης για να εκτιμήσει μια κατάσταση και να ενεργήσει μέσων αξιολογώντας ωστά τις συνέπειες της απόφασής του. Η αναγκαιότητα αυτή για καλή εκ-

παίδευση του συντηρητή έγινε κατανοητή τις τελευταίες δεκαετίες, αφού μόνο ο καλά εκπαιδευόμενος συντηρητής είναι ο πιο ειδικός για να επέμβει στα αντικείμενα της πολιτιστικής κληρονομίας γιατί μόνο ένας τέτοιος συντηρητής συγκεντρώνει όλες τις δυνατότητες για να εξετάσει το αντικείμενο, να προσδιορίσει την κατάστασή του και να δρει την ουδιστική τεκμηριωμένη πουσδιάστητη του.

Οι αιδενόμενες με τα χρώμα ευθύνες και η ασφαρότητα του θέματος έκανε τη διεπιστημονική συνεργασία, απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων συντήρησης και την πρόσδοτη των μεθόδων της. Πολλές ειδικότητες μπορεί να απασχολούνται σε ένα πρόγραμμα συντήρησης όπως είναι: συντηρητές, αρχαιολόγοι, αρχετεκνούς, φυσικοί ψημονικοί, καλλιτέχνες, βιολόγοι, κοινωνιολόγοι κ.ά. Οι επιπτωματικές γνωσίες τους και ικανότητές τους πρέπει να χρησιμοποιούνται και να συμπληρώνουν αυτές την συντηρητή. Αυτή η συνεργασία θα λειτουργήσει μόνο αν ο συντηρητής είναι ικανός να διατυπώσει τα ερωτήματά του επιστημονικά, να ερμηνεύσει τις απαντήσεις σωρτά, κάτιο που τους όρους που έχουν τεθεί.

Η αναγκαιότητα για τη συστηματοποίηση των σπουδών του συντηρητή έγινε κατανοητή τις τελευταίες δεκαετίες και σχεδόν όλες οι χώρες προσποθέουν να προσαρμόσουν τις ανάγκες τους στα εκπαιδευτικά τους προγράμματα.

Οι μελέτες και συγκρίσεις που έχουν γίνει πάνω στο θέμα από τους διεθνείς οργανισμούς συντήρησης, δείχνουν ότι σχεδόν όλα τα κράτη έχουν αναγνωρίσει ότι η συντήρηση πρέπει να διδούσκεται σε Πανεπιστημιακό επίπεδο.

Η επιτέλους αυτού του σκοπού εξαρτάται θεριά από την ελαστοκατητή της Πανεπιστημιακής τους δομής και του συστήματος παιδείας καθώς χώρας.

Σήμερα την εκπαίδευση των συντηρητών σ' όλο το κόσμο έχουν αναλάβει Πανεπιστημιακές σχολές, ειδικά Ινστιτούτα που λειτουργούν και σαν ερευνητικά κέντρα αλλά και άλλα δημόσια ίδρυματα. Οι διεθνείς οργανισμοί, όπως και τα μεγάλα Μουσεία, οργανώνουν επίσης εκπαιδευτικά προγράμματα.

Μερικές από αυτές τις σχολές και Ινστιτούτα είναι:

— University of London, Institute of Archaeology, Department of Archaeological Conservation and Material Science (είναι η πρώτη πανεπιστημιακή σχολή συντηρησης που

ιδρύθηκε εδώ και 30 περίπου χρόνια)

— University of London, Courtauld Institute of Art

— Institut Royal de Patrimoine Artistique στη Βρυξέλλες, Βέλγιο.

— Doerner Institute, στο Μόναχο, Γερμανία.

— Instituto Centrale del Restauro, στη Ρώμη, Ιταλία

— Centro Cesare Gnudi, Μιλάνο.

— Université de Paris I, Panthéon, Sorbonne Maîtrise des sciences et techniques

— I.F.R.O.A. Institut Francaise de Restauration des Oeuvres d'Art στο Παρίσι

— Conservation Center of the Institute of Fine Art στο πανεπιστήμιο Νέας Υόρκης.

— Conservation of Historic and Artistic Works Cooperstown New York.

Στην Ελλάδα σχολή συντηρησης ιδρύθηκε στα Τ.Ε.Ι. Αθηνών το 1985 (βλ. άρθρο «Ολγάς Γκράτζου στο ίδιο τεύχος»).

Για ένα επιτυχημένο πρόγραμμα συντηρησης δεν είναι αρκετό μόνο ένα καλό εκπαιδευμένο πρασπιτικό. Χρειάζονται και καλά εξουπλούμενά σύγχρονα εργαστήρια συντηρησης. Αυτό είναι μια καθημερινή πραγματικότητα και δεν μπορεί παρά μέρα με τη μέρα να γίνεται καθηλωτικό παραδεκτή. Τα μεγάλα Μουσεία σ' όλο τον κόσμο λειτουργούν με καλά εξουπλούμενά εργαστήρια εδών και αρκετά χρόνια. Εξερχότα για κάθε ειδικότητα όπως είναι: συντήρηση κεραμικών, μεταλλών, πέτρας, έγγυο κ.πλ. αλλά και με παράλληλα εργαστήρια ερευνών (π.χ. Βρετανικού, Λούρου).

Τα ερευνητικά κέντρα και τα προγράμματα που αναλαμβάνουν σε θέματα συντήρησης είναι μια ζωντανή πραγματικότητα.

Παρ' όλα αυτά, η συντήρηση είναι ακόμα νεαρή επιστήμη με την έννοια ότι δεν έχει μακρά ιστορία (η εξέλιξη της προώρης γρήγορα μόνο τις τελευταίες δεκαετίες) και έχει μπροστά της ανοιχτούς ορίζοντες.

Από τη φύση της άμα καί είναι πάντα «νέα» αφού τα υλικά και οι μεθόδοι που χρησιμοποιεί καθημερινά ανανεώνονται και ο στόχος των επεμβάσεων της είναι μακροπόνος. Το μέλλον της δεν θα καθορίσει απλώς και μόνο από τις δυνατότητες που τη παρέχει η νέα τεχνολογία: θα εξαρτηθεί και από την εξέλιξη της ίδιας της κοινωνίας μας προς μορφές συνειδησης, οι οποίες δεν θα τείνουν να αποκόμουν τα σύγχρονα ενδιαφέροντα από τον κόσμο του παρελθόντος, αλλά ως αιδολογιών θετικά την παράδοση ως εξι-

σορροποιητικό στοιχείο μέσα στην σύγχρονη τεχνοκρατία. Αυτό αποτελεί όχι τόσο μια πρόβλεψη όσο μια ευχή.

Σημείωση

1. O Gorham Phillips Stevens στο άρθρο «Remarks upon the colossal chryselephantine statue of Athena in the parthenon» Hesperia 1955 αελ. 267-70 μιλάει για τη δεξιαινή νερού που υπήρχε μπροστά από το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου.

Βιβλιογραφία

Unesco, «The conservation of cultural property», 1968.

Unesco, «Preserving and restoring monuments and historic buildings» 1972.

R.-H. MARINISSEN «Degradation, conservation et Restoration de l'œuvre d'Art» by Arcade, Brussels, Belgium No 1967/0721/7

B.M. Feilden «Introduction to conservation» united Nations educational, scientific and cultural organization 1979

Preprints of 6th Triennial meeting Ottawa 1981 Theory and History of conservation section.

The Historic Evolution of Restoration and Contemporary Tendencies.

M. Lykiardopoulou

Restoration is the overall effort to restrain and retard the decay of objects, which represent our cultural heritage. Restoration includes the scientific examination, treatment and restoration of objects as well as the creation of special, suitable conditions in which they will be storaged or exhibited. Any restoration attempt must be ruled by respect for the authenticity of the objects and the various messages they convey, being historic documents.

However, restoration has undergone many, successive transformations through a long period of time until to obtain its present content.

Until the beginning of our century all restoration work had the personal seal of the restorer and the artistic tendencies of each period. In most cases the treatment was worse than the «disease».

Restoration today is a scientific branch with many chances and potentialities for a full development.